

Birodalmak és romok

Diderot gondolatai a történelmi nagyságról és hanyatlásról

Diderot töredékes történelemfilozófiája

Bár a nagyság és hanyatlás szó pár kapcsán a 18. századi francia filozófiai irodalomból először Montesquieu *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című, 1734-ben megjelent, 1808-tól kezdve magyarra több ízben is lefordított munkája juthat eszünkbe, ez az ellentétes fogalompár fontos szerepet játszik Diderot történelemfilozófiai gondolataiban is. Ha mégsem Diderot az első és leginkább magától értetődő asszociációnk a történelem körforgásáról, a birodalmak bukásáról, a felemelkedés és hanyatlás váltakozásáról szólva, annak oka valószínűleg az, hogy nem írt rendszerszerű történelemfilozófiai munkát, ehelyett számos, eltérő időben és céllal keletkezett művében, a műfaji határokat átívelően elmélkedett erről. Ráadásul e szövegeknek csak egy része jelent meg élete során nyomtatásban, ám több esetben nem is a saját neve alatt, így Diderot történelemfilozófiai gondolatmenete a 20. századtól kezdve vált rekonstruálhatóvá az életmű modern kiadásaiból.

Diderot visszatérően szót ejt, úgy is mondhatjuk, visszatérően ejt szót a történelem mibenlétéről, a nagyság és hanyatlás váltakozásáról, az uralkodói ambíciók és a hódítások hívságáról, az önkényuralmi rendszerek önmagukat felszámoló ellentmondásairól. Erre vonatkozó gondolatokra bukkanhatunk a kéziratos formában terjesztett *Szalonkritikákban*, Diderot leveleiben, *A két India története* című kereskedelem- és gyarmatosítástörténet számos, általa írt részében, az ún. lapszéli jegyzetekből születő munkáiban, amilyen például a *Helvétius cáfolata* (1774), és a *Hollandiai utazásban* (1773–1774) is. Sőt, a történelemfilozófiai gondolatok csírái már Diderot korai természettudományos írásaiban is

DOI: 10.61901/Kellek.2024.72.05

A szerző a Vrije Universiteit Brussel munkatársa.

Email: esztkovacs77@gmail.com

fellelhetők, az anyag változása kapcsán. Diderot számára a történelem állandó változás, mulékonyság.

Jelen írásban nem volna lehetséges áttekinteni Diderot történelemfelfogásának nemzetközi szakirodalmát. Történelemfilozófiai gondolatainak összessége sem tárgyalható egyetlen tanulmányban, sokkal inkább egy doktori disszertáció keretében volna elképzelhető. A magyarul olvasható szakirodalom nagyon vázlatos összegzéseként Penke Olga és Ludassy Mária kutatásait kell megemlítenünk, az esztétikai írásokban megjelenő történelemszemlélet és a romok poétikája kapcsán pedig Bartha-Kovács Katalin és tanítványai publikációit.¹ Elavult, nehézkes, és fordítási hibák is akadnak benne, de még használható Diderot műveinek Csatlós János és Győry János általi fordítása, rendelkezésünkre áll *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című antológia, valamint a szerző születésének 300. évfordulója alkalmából készült fordításkötet.² Az életműben barangolva a vonatkozó gondolatokat keresni azonban elsősorban az eredeti nyelven lehet, és ebben sem könnyíti meg a kutató munkáját, hogy a kritikai kiadás befejezetlen maradt, kötetei lassan jelentek meg, ezek a nagy francia könyvtárakon kívül nehezen hozzáférhetők, a Diderot-életmű egésze pedig nem érhető el egységes digitális felületen.

Jelen írásomban a következő, ritkán tárgyalt kérdéseknek szentelem figyelmemet az életmű különféle helyeiről kölcsönzött idézetek elemzése révén:

- Van-e Diderot-nak valamiféle kedvenc gondolata a történelem mibenlétéről? Ha igen, hogyan jelenik meg ez a gondolat eltérő kontextusokban?
- A kedvenc gondolat kulcsszavakra épül-e? Egy-egy frappáns szó elindul-e a fogalomválasztás útján Diderot történelemfilozófiai gondolataiban?
- Hogyan fonódik össze a mondanivaló és a stílus e gondolatokban?

- 1 Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000; Ludassy Mária: Diderot Politikai töredékei. *Holmi*, 2013:11 (online), URL: <https://www.holmi.org/2013/11/ludassy-maria-diderot-politikai-toredekei> (megtekintve 2024. augusztus 11.); Kovács Katalin: A „romok költészete” Hubert Robert Diderot művészetkritikai írásainak tükrében. *Művészettörténeti Értesítő*, 1997 (46):3–4, 139–146; Szabolcs Enikő: *A romok poétikájától a romok esztétikájáig. A romszemlélet változásai a 18. század második felétől az 1820-as évekig a francia irodalomban*. PhD-disszertáció. SZTE, 2021, SZTE Doktori Repozitórium, URL: <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10745/> (megtekintve 2024. augusztus 11).
- 2 Diderot válogatott filozófiai művei. Ford. Csatlós János és Győry János. Akadémiai Kiadó, Budapest, [1951] 1983; Ludassy Mária (szerk.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975; Kovács Eszter – Penke Olga – Szász Géza: *Denis Diderot. Esztétika, filozófia, politika*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.

- Hogyan váltakozik a történelemről gondolkodó szubjektum helye a történelmen kívüli nézőpont és az empatikus, beleérző nézőpont között? Mi köze lehet ennek Diderot narratív technikáihoz?

Eszztétika és történelem: miről árulkodnak a romok?

Diderot történelemfilozófiai gondolatainak egy részét az 1760-as évek derekán vetette papírra. Az *Enciklopédia* „Histoire” szócikke (VIII. kötet, 1765) Voltaire munkája, vagyis sem Diderot, sem D’Alembert nem tartotta fenn e fontos szócikket magának, erre a történetíróként tisztelt nagy elődöt kérték fel. Diderot történetírói tevékenységet nem folytatott, bár pályája kezdetén franciára fordította Temple Stanyan *Grecian History* című munkáját (1707, francia fordítása 1742–1743), élete utolsó műve pedig a francia Seneca-fordítás kapcsán írott, szabad szerkezetű *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* (1782). Diderot további, hosszabb történeti fejtegetései *A két India történetében* találhatók, amely Guillaume-Thomas Raynal neve alatt jelent meg három bővülő kiadásban – 1770-ben, 1774-ben és 1780-ban. Ez esetben azonban Diderot – habár fontos szerepben, a munka filozófiai koncepciójának szerzőjeként – a háttérben kívánt maradni. Érdekes azonban e témában az is, amit Hubert Robert-nek az 1767-es *Szalonon* kiállított tájképei kapcsán írt.³

Hubert Robert (1733–1808) képein Diderot-t az elenyészett nagyság és a mindent uraló idő ábrázolása ragadja meg. A történelem civilizációk felemelkedése és bukása, hódítók dicsősége és feledésbe merülése, népek születése és szétszóródása, az idő azonban egyetlen állandó létezőként uralja a mulandó eseményeket, hiszen minden civilizáció, birodalom, hatalmi berendezkedés felett eljár majd és eltörli azt. Az idő, ha kegyes, legfeljebb némi nyomot hagy belőlük.

Diderot a *Grande Galerie éclairée du fond* című festmény kapcsán írja:

A romok nagy gondolatokat ébresztenek bennem. Minden megsemmisül, minden elpusztul, minden elmúlik. Nem marad meg más, csak a világ. Az idő próbáját nem állja ki más, csupán az idő.⁴

- 3 A Louvre szalonjában kiállított képekről Diderot a kézirat formában terjesztett *Correspondance littéraire* számára írt. A képek első kiállítási dátuma értelemszerűen 1767 volt.
- 4 „Les idées que les ruines réveillent en moi sont grandes. Tout s’anéantit, tout périt, tout passe. Il n’y a que le monde qui reste. Il n’y a que le temps qui dure.” Lásd Annette Lorenceau – Else Marie Bukdahl – Michel Delon (kiad.): *Salon de 1767*. In Diderot:

E mondatok stílusát magyarul nem könnyű visszaadni. Diderot egyrészt épít a mellérendelés (*parataxis*) stilisztikai hatására, amelyben itt érdekes kontrasztként visszafelé, a megsemmisüléstől az elmúlás felé fokoz, másrészt rájátszik a három, látszólag nagyon egyszerű ige – *passe, reste, dure* – hatására. A *durer* a mai francia nyelvben is megőrizte a 'tart valamennyi ideig' és 'tartósnak bizonyul' kettős jelentését, így Diderot párhuzamba állítja a világ térbeli fennmaradását (megmarad) és az idő állandóságát (tovább tart). A romok ennek a bizonyítékai, és így lehet egy még virágzó kultúrát is romjaiban vizionálni.

Diderot szeretné, ha a mulandóságot valamilyen narratív elem is megjelenítené a romképeken. A műfajtól azt várja, hogy a festmény egyszerre legyen tájkép és történelmi narratíva vagy akár filozofikus üzenet. Hubert Robert *Écurie et magasin à foin* című képe kapcsán jegyzi meg, hogy a császárkorra utaló latin felirat még érdekesebbé tenné a romok között megjelenő közemberek ábrázolását.

E romok szólnának hozzám. [...] Az evilági dolgok hívságáról töprengenék, ha azt olvasnám egy gyógynövényt áruló asszony feje felett, „Az isteni Augustusnak, az isteni Nérónak” – és azok bectelenségéről, akik hajlandók voltak isteníteni egy gyáva *proscriptort*, egy koronás fenevadat. Láthatják, mily távlatot nyitna a romképfestők előtt, ha komolyabb gondolatokra válalkoznának, és a történelem ismeretét a műfajba csempésznék.⁵

A szövegrészlet több ponton is érdekes. Az „evilági hívság” kifejezés furcsának tűnhet egy ateista szerző szóhasználatában, Diderot azonban nem a keresztény vagy akár a pogány értelemben vett földi élet és túlvilág kettősségére utal vele, hanem az emberi törekvések mulékonyságára. A hatalomvágyra csupán egy felirat emlékeztet, az önkényúr éppen úgy elenyészett, mint a hatalma, és mint azok, akik dicsőítették. Hubert Robert képe alcíme szerint Rómában készült, az eredeti alapján. Diderot ennél várna többet: a festménynek a kövek és a szalma, a szobor nagysága és az

Oeuvres complètes. XVI. k., Hermann, Párizs, 1990, 338. A tanulmányban szereplő idézetek magyarul csak szemelvényes formában olvasható Diderot-művekben szerepelnek, ezért az egyes szöveghelyeket saját fordításomban idézem.

- 5 „*Ces ruines me parleraient. [...] Je m'entretiendrais de la vanité des choses de ce monde, si je lisais au-dessus de la tête d'une marchande d'herbes, Au divin Auguste, Au divin Nérón, et de la bassesse des hommes qui ont pu diviniser un lâche proscripteur, un tigre couronné. Voyez le beau champ ouvert aux peintres de ruines, s'ils s'avisaient d'avoir des idées, et de sentir la liaison de leur genre avec la connaissance de l'histoire.*” Uo. 360. A latin eredetű *proscripteur* megfelelője szabadabb fordításban lehet a 'trónkövetelő' is.

emberalakok kicsinysége, a fény és az árnyék közötti kontraszt mellett a hanyatlás és átalakulás üzenetét kellene hordoznia.

A romképekhez fűzött gondolatok bő egy évtizeddel később is feltűnnek Diderot íásaiban, aki az ambíciók hívságából, az emberi hatalom véges voltából, a birodalmak hanyatlásából két fontos, ám részben egymásnak ellentmondó morális következtetést von le. Egyrészt bármely zsarnok vagy önkényes politikai berendezkedés léte mulandó. Ez a belátás azonban nem teszi semmissé az általa okozott szenvedést. Diderot ez iránti érzékenysége a *Szalon*-kritikák vonatkozó szöveghelyein is megjelenik, igazán azonban *A két India történetéhez* írt részekben válik egyértelművé. A történelem szemlélhető kívülről vagy felülről is (ez az elmélkedés), vagy pedig a benne élők helyzetéből (ez a beleézés). A két nézőpont váltakozhat is egymással, és itt érdekes módon nemcsak Diderot festménykritikáira, hanem a narratív fókusz mozgásában tartó regényírói módszerére is ráismerhetünk.⁶

Változás és viszontagság

Az elmúlás, a hanyatlás minden létezőt utolér, így az erő és a hatalom megmaradása csupán illúzió. Ez érvényes az ókori birodalmak történetére, de az európai gyarmatbirodalom várható sorsára is. Egy létező, legyen az akár a politikai test, már ereje teljében is hordozza a hanyatlást, sőt, a kibontakozás előtt is megromolhat. Utóbbira Diderot II. Katalin orosz cárnő látszatreformjaira tett kritikus megjegyzése utal. *A két India története* harmadik kiadásának végén található, politikai tárgyú fejezetben írja: „Oroszország elrothadt, még mielőtt megérett volna.”⁷ A hanyatlás sok esetben nemcsak az idő szükségszerű következménye, hanem az anyagi szétértedezést megelőző erkölcsi romlásé. Bár Diderot a *Hollandiai*

6 Viszonylag ismert példa erre *Az apáca* című regény (1762) Suzanne nevű elbeszélője, aki Diderot kitalált, ám hitelesnek szánt figurájaként egyszerre naiv, mégis képzett elbeszélő, és a történetben magát hol egy jelenet közepén, hol kívülről írja le.

7 „*Le Russe était pourri avant d'avoir été mûr.*” *A két India történetének* létezik egy négykötetes kritikai kiadása, amely 2010 után jelent meg. Ebből azonban csak az első kötet állt rendelkezésemre. Egyéb esetekben a munka egyes magyar könyvtárakban és online is hozzáférhető 1783-as újrakiadására hivatkozom; a könyv és a fejezet számát jelölöm. Valamennyi idézet a munka Diderot-nak tulajdonított részéből származik. Guillaume-Thomas Raynal: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Neuchâtel–Genève, 1783 (a továbbiakban HDI 1783), XIX. könyv, 2. fejj., 30.

utazásban (1773–1774) méltatja az Egyesült Tartományokat, amelyet más utazók nyomán a szabadság és a tolerancia földjeként ír le, Batávia (a mai Jáva területén létesített holland gyarmat) haszonéhes kereskedőit így figyelmezteti: „Minden kereskedőnép sorsa, hogy gazdag, gyáva, romlott és leigázott legyen.”⁸ A változás tehát fizikai törvény, azonban a morális vétkek és a rossz vezetés felgyorsítják, és a természetes elmúlást idő előtti megromlássá teszik.

A mulandóság kérdése nem csupán azért érdekes, mert Diderot több ízben utal elkerülhetetlenségére, hiszen a „minden mulandó” gondolata lehetne pusztán közhely is, hanem azért, mert vissza-visszatér erre, és hatásos stílust kölcsönöz megjegyzéseinek. Stílusa a 19. századtól kezdve elmentmondásos reakciókat váltott ki az őt olvasó irodalomtörténészekből. Sainte-Beuve méltatja Diderot-t, ám el is marasztalja, és írói tehetségét többre tartja, mint morális tartását. Fenntartásai ellenére mégsem tudja megállni, hogy ne ismerje el Diderot stílusának modernségét, lendületét, eredetiségét, bár kevésbé találja azt mértéktartónak.⁹ Gustave Lanson pedig Diderot-t túláradoan érzékenynek tekinti,¹⁰ és e két irodalomkritikus véleménye sokáig meghatározó volt. Leo Spitzer azonban 1948-as tanulmányában arra mutat rá, hogy a klasszikus nyelvezetet Diderot prózájában ritmikus részek szakítják meg, és ezek az élőbeszéd ritmusát imitáló fokozások (*self-accentuation*) adják Diderot gondolatainak feltűnő lendületét (*self-potential*).¹¹ Végül Georges Daniel arról írt, hogy Diderot stílusa objektíven, *a priori* értékítéletektől mentesen is vizsgálható.¹²

Miért érdekesek ezek a stilisztikai vizsgálatok Diderot történelem-szemléletével kapcsolatban? Minden bizonnyal azért, mert a történelem mibenlétének szentelt megállapításokban minden esetben felvillan valami e sajátos stílusból. Diderot e helyeken hatásos szeretne lenni, és maga is az elmondottak hatása alá kerül. A vonatkozó szöveghelyek szinte kivétel nélkül ebben az egyesek által zavarónak vagy túláradoznak, mások által eredetinek tartott stílusban íródtak.

8 „[L]a destinée de toute nation commerçante est d’être riche, lâche, corrompue et subjuguée.” Guillaume-Thomas Raynal: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. I. kötet. CIEDS, Ferney-Voltaire, 2010 (a továbbiakban HDI 2010), II. könyv, 27. fejj., 232. A fejezet tárgya a holland nép egykori bölcsessége és ennek megromlása.

9 Charles-Augustin Sainte-Beuve: *Causeries du lundi*. 3. kötet. Garnier Frères, Párizs, 1851. Lundi 20 janvier 1851, „Diderot”, 227–242.

10 Gustave Lanson: *L’Art de la prose*. A. G. Nizet, Párizs, 1968, 197.

11 Leo Spitzer: *The Style of Diderot*. In Uő: *Linguistics and Literary History: Essays in Stylistics*. Princeton University Press, Princeton, [1948] 2015, 135–192.

12 Georges Daniel: *Le Style de Diderot. Légende et structure*. Droz, Genf– Párizs, 1986.

A történelemről írt, visszatérő gondolatok egyik kulcsszava a *vicissitude*, amely a jó- és balszerencse forgandóságára utal. Magyarul sokszor viszontagságként szokták fordítani. Nem tudjuk e szó összes előfordulását vizsgálni Diderot íásaiban, ezt nem teszi lehetővé az egységes digitális kiadás és keresőmotor hiánya, csupán a Diderot által írt *Enciklopédia*-szócikkekben kereshetünk az ENCCRE-projekt révén.¹³ De ha eredetiben olvassuk Diderot műveit, felfigyelhetünk rá, milyen előszeretettel használja ezt a szót, amely saját korában a fizikai és morális változékonyságra is utalt, később pedig főleg az utóbbi jelentést őrizte meg. Efféle változékonyságnak van kitéve az anyag, az ember, a hatalom és a történelem is. Az állandóság csupán illúzió, az idő átalakítja az emberi kéz munkáját, és csak a felemelkedés és hanyatlás váltakozását teszi állandóvá.

A *vicissitude* szó Diderot különféle területhez vagy műfajhoz tartozó íásaiban jelenik meg. Önmagában is stilisztikai hatása van, ha szokatlan szöveggörnyezetben fordul elő.

Az állandó változékonyság – *vicissitude perpétuelle*, *vicissitude continue* – az elmúlás, a hanyatlás, a pusztulás gondolatához kapcsolódik. Az *Enciklopédia* „Immuable” (Immutábilis) (VIII. kötet, 1765) és „Permanent” (Állandó) (XII, 1765) rövid szócikkei szerint a természet állandó változásban áll, hiszen egyedül Isten változhatatlan. Azt, hogy az „Immuable” szócikk e klasszikus teista megállapítása Diderot őszinte véleménye volt-e, vagy csupán szerkesztői konszenzus arról, hogy az *Enciklopédia* nem képvisel ateista álláspontot, vitatható kérdés. A *vicissitude* szó viszont több, Diderot által írt filozófiatörténeti szócikkekben is előfordul, például a „Platonisme” cikkben (XII, 1765), hiszen már az ókori filozófiák is rámutattak az érzékelhető létezők mulandóságára és változékonyságára. Az egyik legérdekesebb példa a nyelvtan körébe sorolt „Vil” (Alantas) szócikk (XVII, 1765), amely a szó jelentésén kívül rövid eszmefuttatásba kezd arról, hogy a népek nemes vagy alantas volta is változott az idők során, és ennek történeti megítélése teljesen relatív.¹⁴

Ami a történelmet illeti, a társadalom, a politikai berendezkedés, a hatalom is a megromlás, a változás hatása alatt áll. A történelmi létezés is a természet törvényeinek engedelmeskedik, és egy birodalom ugyanúgy

13 A felület keresőmotorja szerint a *vicissitude* szó összes előfordulása a szócikkekben 49, a Diderot-nak tulajdonított szócikkekben 25. Lásd ENCCRE – Édition Numérique Collaborative et Critique de l’Encyclopédie, URL: <https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/> (megtekintve és a keresés elvégezve 2024. augusztus 19.).

14 Az *Enciklopédia*-szócikkeknél minden esetben az online kritikai kiadásnak számító ENCCRE Projekt felületét használom, és csupán a kötet számát és évszámát jelölöm. URL: <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/> (megtekintve 2024. augusztus 29.).

változik, mint az anyag a természetben. A *vicissitude* tehát fogalommá válva egyszerre bír természettudományos és történelemfilozófiai értelemmel: a mulandóság, a változás az emberi ambíciók felett áll. Érdekes módon azonban Diderot nem használja ezt a fogalmat a progresszióval ütköztetve, vagyis a fejlődés és hanyatlás, erő és gyengülés, fenn és lenn váltakozása nem áll szemben a felvilágosodás alapgondolatával, több esetben inkább egyfajta morális figyelmeztetés. Diderot tehát egyszerre elkötelezett résztvevője a felvilágosodás jól ismert törekvéseinek, és szkeptikus elmélkedő, aki az idő örök hatására figyelmeztet.

A már említett kettős morális konklúzió – vagyis, hogy minden elnyomó hatalom mulandó, az emberek azonban szenvednek az elnyomástól, a *Helvétius cáfolatának* egyik részletében figyelhető meg tisztán. Minden elmúlik, az elnyomó hatalom éppúgy, mint az elnyomottak szenvedése. A történelem így nem az állandóság, hanem éppen a múlékonytság képe.

Bármilyen kormányzat legyen is, a természet határt szab a népek boldogtalanságának. E határon túl vagy a halál következik, vagy a szökés, vagy a lázadás. A földnek vissza kell adni egy részét a javaknak, melyeket a földtől csikartak ki. A földművesnek, a magánembernek élnie kell. A dolgok ezen rendje örökkévaló. A legtudatlanabb vagy legkegyetlenebb önkényúr sem hághatja át.¹⁵

Létezik tehát örökkévaló rend a változó történelemben, ez pedig az, hogy a szenvedést okozó hatalom véges. A zsarnoki hatalmat a természet rendje, a létezők pusztulásra ítéltsége győzi le. Ennyiben a történelmet a fizikai világ törvényszerűségei uralják. Semmi nem lehet maradandó az idővel és az átalakulással szemben. Bár a zsarnokság átível az emberi életeken, akár generációkon is, mégsem tarthat örökké. Miért hordozhat legalább valamiféle vigasztalást vagy elégtételt ez a gondolat? A pusztulás kétféle módon jelenik meg azokban a szövegrészekben, amelyeket Diderot a gyarmatok történelméről ír.

15 „*Sous quelque gouvernement que ce soit, la nature a posé des limites au malheur des peuples. Au-delà de ces limites, c'est ou la mort ou la fuite ou la révolte. Il faut rendre à la terre une portion de la richesse qu'on en obtient. Il faut que l'agriculteur et le propriétaire vivent. Cet ordre des choses est éternel. Le despote le plus inepte et le plus féroce ne saurait l'enfreindre.*” Diderot: *Réfutation d'Helvétius*, Kiad. Gerhardt Stenger. In *Oeuvres complètes*. XXIV. kötet. Hermann, Párizs, 2005, 483.

Az érzékeny történetíró és a látnok

Bár Laurence Sterne *Érzékeny utazása* (1768) óta az érzékeny utazó fogalma nem tűnik bizarrnak, érzékeny történetíróról nemigen beszélünk. Diderot azonban nem látja akadályát a szubjektív bevonódásnak, amely során a történetíró morális és esztétikai tapasztalatként éli át a történeti narratívát, és nem hallgatja el érzelmi reakcióit. Ilyen például a könnyező történetíró (*A két India története*), az önigazoló történetíró (*Esszé Claudius és Néró uralkodásáról*) vagy a látnok történetíró esete (*A két India története*). A szerző túllép a történeti anyaggyűjtő és narrátor szerepén, és egyben szemlélődő, filozofikus történetíróvá (*historien philosophe*) válik.

Itt meg kell állnom egy pillanatra. Szemeim könnyekkel telnek meg, és nem látom többé, amit írok.¹⁶

Nem tűztem ki céloomul, hogy a másik félteke hódítóit védelmembe vegyem. Ítéletemet nem fertőzte meg sikereik ragyogása, hogy elfedje előlem igazságtalanságaikat és gátlásait. Történelmet írok, és szinte mindig könnyes szemmel teszem ezt. A meglepetés néha felváltotta a fájdalmat.¹⁷

Diderot ilyen típusú történetírói érzékenységet érő két visszatérő kritika egyike a precizitás hiányát, a másik esetleges közhelyességét említi. Az elsővel kapcsolatban a kompiláció kérdése nem kerülhető meg Diderot életművével kapcsolatban. Kompilál az *Enciklopédia* filozófiatörténeti szócikkeiben, a *Hollandiai utazásban*, az *Uralkodók politikai elveiben*¹⁸ és Raynal oldalán *A két India történetében* is. Az összeollózott részekhez azonban mindig hozzá is tesz valami eredetit, párbeszédet folytat az átvett elemekkel, saját gondolatait szervesen és mégis stílusában elkülönülő módon szövi az átvettekbe. Nincs ez másképp a gyarmatosítás történetéhez fűzött gondolataiban sem.

16 „Il faut que je m'arrête ici un moment. Mes yeux se remplissent de larmes, et je ne vois plus ce que j'écris.” HDI 1783. VI. könyv, 7. fej., 229 sk.

17 „Je ne me suis pas proposé d'être le panégyriste des conquérans de l'autre hémisphère. Mon jugement ne s'est point laissé corrompre par l'éclat de leurs succès au point de me dérober, et leurs injustices et leurs forfaits. J'écris l'histoire, et je l'écris presque toujours les yeux baignés de larmes. L'étonnement a quelquefois succédé à la douleur.” HDI 1783. VII. könyv, 1. fej., 1.

18 A szöveg Arnold Clapmariustól (1574–1604) kölcsönzött részleteiről lásd a kritikai kiadást: Diderot: *Principes de politique des souverains*. Kiad. Gerhard Stenger. Société Française d'Étude du XVIIIe siècle, Párizs, 2015. A *Hollandiai utazás* módszeréről lásd Szász Géza: Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta historiae litterarum hungaricarum*, 2018 (34), 173–197, 184.

Míg az 1767-es *Szalón* romkép-leírásaiban ókori romokról esik szó, *A két India történetében* Diderot a gyarmatbirodalom romjait vetíti előre. Az életmű középső szakaszához sorolható *Szalón*-kritikák és az életmű kései szakasza között e kérdésben gondolati és stilisztikai folytonosság látszik. Egyrészt az Újvilág birodalmait eltüntette a gyarmatosítás, másrészt a gyarmatbirodalom is bukásra van ítélve a jövőben, az utókor egy napon nyomait láthatja csak. A letűnt korok nagyságának maradványai erre a mulandóságra figyelmeztetik azt, aki látja és érti az intő jeleket. Diderot az Inka Birodalom kapcsán írja:

Ki láthatja hát előre azt, hogy egy napon milyen faj és milyen kultusz emelkedik majd fel királyságaink és oltáraink romjain?¹⁹

Nem a gyarmatosító és kereskedelmi hatalmak ereje érdekli, hanem az erőviszonyok jövőbeli, szükségszerű megváltozása, és egy hatalmi berendezkedés előrelátható gyengülése és bukása.

A történelmi nagyság a romképeken kicsinységgént jelenik meg, az egykori hatalom pedig erejét veszített töredékként. A gyarmati történelmet azonban nem a nagyság, hanem a gátlástalanság jellemzi. Diderot New Jersey kapcsán jegyzi meg:

Fussunk csak végig az ókori és a modern népek történetén, és szinte egyetlen sem találunk, amelynek ragyogása ne a boldogsága rovására nőtt volna.²⁰

A gyarmatbirodalom előrevetített bukása szintén az időnek a hatalom feletti hatalmát hangsúlyozza. E részekre nem az érzékenyülés, hanem a látnoki hang, a baljós figyelmeztetés jellemző. A szelíd gyarmatosítás (*colonisation douce*) ideáljával vezeti fel a fejezetet, amelyben Raynal a jövőben követendő francia gyarmati politikát tárgyalja. Diderot e szövegrészben az őslakosok és a telepesek közötti keveredést, egyvérséget (*consanguinité*) a béke lehetséges eszközeként említi. A rasszok és népcsoportok keveredése szerint nem valamiféle eredendő tiszta faj megromlása, hanem a történelem menete, ezért nincsen felsőbbrendű faj. Az ideál felvázolása azonban – mintha a szelíd gyarmatosítás már a megfogalmazás pillanatában lehetetlen volna – radikálisabb gondolatokra ösztönzi Diderot-t, mint ami a fejezet eredeti céljának tűnt. Ellenpontokra

19 „Qui peut donc prévoir quelle race et quel culte s’élèveront un jour sur les débris de nos royaumes et de nos autels?” HDI 1783. VII. könyv, 28. fejj., 113 sk.

20 „Qu’on parcoure l’histoire des nations anciennes et modernes, et l’on n’en verra presque aucune dont la splendeur ne se soit accrue aux dépens de sa félicité.” HDI 1783. XVII. könyv, 30. fejj., 320.

épülő stílusban zárja le a részben általa írt szöveget, és egyfajta gyarmati apokalipszist vázol fel. A metaforikusan használt „vér” szót egy újabb metaforikus elemmel gazdagítja: ez lett volna a kötőanyag, amely végül nem tudta összetartani a gyarmati építményeket.

Gyarmatok jöttek létre és veszték oda, romok halmozódtak fel romokon, népes területek néptelenedtek el, hajókkal teli kikötőket hagytak hátra, s a tömbök, melyeket a vér alig kötött össze, szétmállottak, és összevegyülve hozták felszínre a zsarnokok és gyilkosok csontjait.²¹

- 21 „Des établissements ont été formés et renversés; des ruines se sont entassées sur des ruines; des espaces peuplés sont devenus déserts; des ports remplis de bâtiments ont été abandonnés; des masses que le sang avait mal cimentées se sont dissoutes, ont mis à découvert les ossements confondus des meurtriers et des tyrans.” HDI 2010. IV. könyv, 33. fej., 453. Érdekes, hogy a nagy tudású Eckhardt Sándor a két világháború között mennyire tévesen jelölte ki nemcsak Raynal munkájának helyét, de azét a retorikáét is, amelyet Diderot kölcsönzött a műnek. Eckhardt persze könyve megjelenése idején nem tudhatta, hogy a közhelyesnek ítélt szónoklatok szerzője sok esetben a Raynal kérésére közreműködő Diderot volt. „A francia felvilágosodás valamennyi közhelye felvonul Raynal óriási terjedelmű földrajzi, történeti és gazdaságtörténeti munkája keretében: az író időnként meg-megáll és tüdejét teleszíva [sic] szónokol a kinyilatkoztatott vallás, az elnyomás és despotizmus ellen.” (Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Franklin-Társulat, Budapest, 1924, 118.) Eckhardt nemtetszését minden bizonnyal *A két India történetének* erős antiklerikalizmusa váltotta ki, amely összevegyül az *Ancien Régime* politikájának bírálataival. Talán ez fedte el előtte, hogy a gyarmatbirodalom bukását jósoló szónoklatok távolról sem olyan közhelyesek, mint látta, és sokkal inkább kiállták az idő próbáját, mint a gyarmatok földrajzi, gazdasági, vallási, kulturális viszonyait leíró részek, hiszen a kolonializmus korában íródott posztkolonialista fejtegetésekről van szó. Nem figyelt fel annak a meglátásnak a jelentőségére, hogy a gyarmatait megőrizni próbáló Francia Királyság is a leáldozott hatalmú gyarmatosítók egyike lesz majd, és történelmének e részét más narratíva mondja majd el. Nem mondhatjuk, hogy Eckhardt *A francia forradalom eszméi*ben mindig ilyen tévesen helyezte volna el a 18. századi írások értékét, talán éppen ezért figyelemre méltó ez a kivétel. Felfigyel a stilisztikai váltásokra – „az író időnként meg-megáll” –, de nem érez rá arra, hogy ezek egy másik kéz nyomai, és az eredeti reflexió előtti pillanatnyi szünetek.